

A másik nagyon nagy érdeme, hogy állandóan szem előtt tartja azt, hogy ez a kiadvány a legszélesebb tömegek számára készült. Ennek megfelelően stílusa olyan, hogy azt mindenkinek megértheti. Nyoma sincs benne a tudományos tolvajnyelv idegenszerűségeinek, nyakatekertségének és homályának. Példája lehet annak, hogy hogyan kell a tudomány kérdéseiről az egész nép számára írni. Ez a példa méltó a követésre.

A „Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig” című kötet szerkesztői igen jó munkát végeztek. A Rákóczi-szabadságharc 250-ik évfordulóján a Bocskaytól Rákócziig terjedő kor szabadságharcos költészetének olyan gyűjteményét adták a magyar nép kezébe, amelyből a szakemberek és a legszélesebb tömegek egyaránt tanulhatnak.

Pirnat Antal

HEGEDÜS GÉZA: CSIKY GERGELY.

Budapest, 1953. Művelt Nép Könyvkiadó. 113. l. (*Nagy Magyar Írók.*)

A Nagy Magyar Írók sorozat célja, hogy népszerű formában ismertesse meg egyre szélesedő olvasóközönségünkkel, tehát nemcsak szakemberekkel, sőt főképp nem szakemberekkel, legkiválóbb magyar íróink alakját és munkásságát. E cél a kor legmagasabb színvonalán álló tudományos eredmények olyan formájú megítélését kívánja, hogy azok széles körben válhassanak megismerhetővé és elfogadottá. Kizárja tehát a tudományos monográfiák részletességét, filológiai bizonyító apparátusát, tárgyalásának teljes alaposságát. Szigorúan megköveteli azonban, hogy a legszélesebb olvasóközönséghez eljutó eredmények a legteljesebb kutatás, a marxista-leninista irodalomtörténet és esztétika alapján álljanak. Épp ezért kívánja ezt meg, mert a legszélesebb olvasóközönséget kívánja befolyásolni. Természetesen az így megszabott követelmény nem könnyű feladat. Legkönnyebb azok munkája, akik előzetes marxista kutatás és elemzés alapján írhatják meg könyvüket. Így például Elekes Lajosnak az ugyancsak Művelt Nép Könyvkiadónál megjelent, Hunyadi Jánosról szóló könyve azzal párhuzamosan megjelent kiváló monográfiájára támaszkodik. Ritka eset ma még az, hogy ugyanarról a tárgyról két, mondanivalójában egyező, de módszerében, tárgyalásmódjában közönsége szerint különböző könyv jelenhessen meg. A legtöbb esetben tehát arra van szükség, hogy az általános közönségigényt kielégítő, népszerű könyvportrékhoz külön monográfia lehetősége nélkül kell előkészíteni az azt előkészítő és alátámasztó tudományos kutatást és elemzést. Ezt azonban a népszerűítő könyv is megköveteli, hisz az olvasótömegek kezébe nem adhatunk alátámasztatlan, kiérleltetett következtetéseket. Utóbbi teljes előkészítés alapján készült közismert sikerrel Király Istvánnak, ugyancsak

a Nagy Magyar Írók sorozatban megjelent Mikszáth-kötete.

Hegedüs Géza Csiky-könyve előkészítésekor nemcsak hogy nem támaszkodhatott Csiky korábbi marxista kutatására és elemzésére, de mint helyesen állapította meg, a polgári irodalomtörténetírás „még a pozitív kutató munkát sem végezte el”. (8. old.) Ráharu't ez a feladat is. Hegedüs Géza azonban bár megállapította, hogy „szükség volna arra az alapos, minden egyes művet részletesen elemző monográfiára, amely meghatározná Csiky Gergely irodalomtörténeti helyét és jelentőségét haladó hagyományaink között”, nem vállalta egy ilyen monográfia elkészítését, mert az „csakis sok esztendei elmélyült munka eredménye lehet, szerzőjének fel kellene kutatnia Csiky leveleit, felderítenie kapcsolatát kora egész irodalmi életével, színházi világával, nyomon kellene követnie dramaturgiai és színházi-pedagógiai munkásságát s minél többet kiderítenie Csiky életének egyes mozzanataiból...” (u. ott). Hegedüs tehát csupán az első lépést akarta megtenni Csiky Gergely ismertetése és méltó értékelése felé. Ahogy azonban célját megfogalmazza — és ahogy később levon bizonyos következtetéseket, általános eredményeket — az lényegileg mégsem kevesebb, mint amit egy monográfiának, vagy egy teljes és alapos kutatás alapuló ismeretterjesztő kötetnek el kell érnie: „Mi lehetett a célom? Mindössze annyi, hogy bemutassam a magyar kritikai realista drámaírás legnagyobb alakját, elmondjam, ki volt ő, hogyan élte le élete negyvenkilenc esztendejét, miket írt és az adott keretek között ismertessem műveit”. (Ugyanott.)

Természetesen mindezt nem volna érdemes felvetni, ha a kész mű, a megrajzolt Csiky-portré oly meggyőző erejű lenne, mind

általános képében, mind az egyes művekről adott elemzéseiben, hogy más összefoglalásra, más magyarázatra nem is gondolhatnánk. Azonban a megjelent tanulmány nemcsak a monográfiához szükséges feltáratlan területek kikutatásával marad adósunk, de nem adja az eddigi eredményeket és főképp magának Csikynek művei alapján megrajzolható képét. A Hegedüs Géza által adott kép sokban megfelel a művek tanúvallomásának, helyenként eltér tőle, és többször meglepő ellentétben áll azzal. Ennek eredményeképp Csiky irodalmi fejlődésünkben elfoglalt helyének megjelölése sem teljesen fogadható el.

Csiky Gergely Hegedüs Géza képe szerint a magyar kritikai realista drámairodalom megteremtője és mindvégig legnagyobb mestere (18. old.). Mit jelent ez tartalmilag? „A magyar kritikai realizmusnak... a tiszta polgárság nevében kellett felemelnie bíráló szavát az elmulni nem akaró nemesi világ még nagyon is eleven maradványai ellen. Az 1880-as években Magyarországon a haladást szorgálta, aki a polgárságot képviselte a nemesi-polgári félmegoldás ellenében.” (48. oldal.) Ezt a feladatot töltötte be Csiky. „Csiky irodalmi tevékenységének igen nagy része a földesúri élet halálós ítélete.” (101. old.) „Senki sem látta és senki sem mondotta az ő korában olyan nyomatékmal, hogy a magyar nemesi osztály fölött elmúlt az idő. Mikor Mikszáth odáig jutott, hogy ő is tudja, Csiky már halott volt. Megmutatta „a történelmi osztály” parazita voltát. Leleplezte és megbélyegezte a Tisza Kálmán-kor „jótársaság”-ának hazug életét. Bemutatta mind a nemesi, mind a polgári világ felszínességét. A nemesi-polgári világban egyértelműen kiállt a polgár mellé, de ugyanakkor nem szépítette a burzsoáziát és szeretetteljesen állott a rideg, hasznóhajhász társadalom eselstjei, kivetettjei mellé. A hejehujázó önelégültség idején mert ünneprontó lenni. Még az annyira „kényes kérdés”-ként kezelt osztrák-magyar viszony sem volt érintetlen a számára és legalább is a „tapintatlanság”-ig jutott el a probléma fel-felvetésével. Kitűnő típusalkotó volt, nem egy jellegzetes alak meglátásával és bemutatásával éles és gyilkos kritikát gyakorolt nagyon is közismert nemesi vagy polgári magatartások felett. És azt sem lehet tagadni, hogy egy-egy felvillanásban a kizsákmányolásról is elmondott egyetmást s még az elmondottaknál is többet sejtetett.” (110—111. old.)

Az így megrajzolt kép több részében helyes és igaz. Elsősorban abban, amit típusalkotó voltáról egyes alakokon keresztül közismert nemesi, vagy polgári magatartásokkal szemben mondott bírálatáról, ünneprontó merészségéről, a társadalom el-

csettjei és kivetettjei mellé állásáról, a „jótársaság” hazug életéről, felszínességéről mond. E bírálat azonban vita tárgyává kívánja tenni Csiky bírálatának következetességét, teljességét, konkrétságát és élességét. Teljességét következetességét főképp abban az értelemben, hogy az „a” magyar nemesi osztály, „a” földesúri élet bírálata, konkrétségét abban, hogy az az *adott* magyarországi polgári fejlődés szükségességé mellett áll ki, és élességét azzal szemben, amit valóban megbírál, a hazug és felszínes társadalmi életet. Természetesen ezek a vitatandó jelek egymással szorosan összefüggenek, kölcsönösen erősítik, vagy gyengítik egymást. E bírálat kapcsán meg kell kísérelni, bár röviden és a meglévő hiányok tudatában, megmagyarázni Csiky bírálatának korlátait és ezzel Csiky helyesebbnek tartott alkotói képének felvázolását.

Hegedüs Géza az adott írói jellemzést Csiky valamennyi szépirodalmi munkájának hosszabb, vagy legtöbbször rövidebb jellemzésére alapítja. A főpillérek azonban legjobb művei a Proletárok, a Mukányi, a Cifra nyomorúság, a Szép leányok, a Bubu-borékok. A nagytermett, Az Atlasz-család és a Sisyphus munkája. Ezek azok, amelyek teljes egészében kitűnőnek, töretleneknek, kiemelkedő értékűeknek tart. Ehhez járul néhány más művének egy-egy felvonása, epizódja, jelenete. Ezek a felvonások, jelenetek, valóban igazolják azt, Hegedüs Csiky jellemzéséből, ami a jellegzetes alakok és tevényték hozzájuk helyzetek bemutatását, az egyes magatartások feletti bírálatot illeti. Mindezekben a művekben (Spartacus, Bozóthy Márta, Petneházy, Vasember stb.) megnyilvánul azonban Csiky opportunizmusa, amelyről Hegedüs is tud s amelyet ezekre a művekre vonatkozóan el is ismer. (V. ö. 110. old.) Megnyilvánul azonban ez az opportunizmus, pontosabban meghatározva Csiky szemléletének korlátai a legkiválóbbnak tartott művekben is. A Proletárok két utolsó felvonásának elemzési, oportunista befejezését Hegedüs is elemzi. (54—56. old.) Hasonlóképpen rendkívül érdekes korlátokat ismer el a Cifra nyomorúság-ról: „elválik benne a cselekmény és a kritikai elem”. (61. old.) „A téma szinte egészen elválik az eszmei mondanivalótól.” (62. old.) „Témájától még lehetne egészen szabványos, polgári, családi bonyodalom-dráma.” (U. ott.) „A környezetrajz adja meg a Cifra nyomorúság sajátos jelentőségét.” (U. ott.) S a kistisztviselők problémájának ismertetése után megállapítja: „mindez a színműben dramaturgiaiilag csak háttér, de a mondanivalóban ezen van a hangsúly.” (62. old.) Később még nyilvánvalóbb az ellentét: „A téma érdekes, feszült, megnyugtatóan végződő polgári családi történet; az

eszei mondanivaló kemény vád a nemesi-polgári társadalom ellen, amely kiszípolozza leghűségesebb kiszolgálóit is. Ezért a kettőséget azután a mellékalakok fontosabbak a főszereplőknél. A nyomorúságtól agyon-sújtott kistisztviselő, Csoma Bálint, jobban képviseli Csiky mondanivalóját, mint a családí történet főszereplői... (U. ott.) Ennek az okoskodásnak végeredménye az, hogy „a leglényegesebb vádpontokat” képviselő két Zegernyei kisasszony — akikben az uzsorásokat bírálja Csiky — éppen csak két, illetve egy rövid jelenetben jelenik meg a színpadon. Azaz a dramaturgiát oly kiválóan ismerő Csiky elhitte volna azt, hogy az epizódalakokban tudja kifejteni mondanivalóját? Ne tudta volna azt, hogy a dráma mondanivalójának súlyát a főszereplők hordozzák? Ha ezen a nyomon logikusan továbbmegyünk, azt kell feltételeznünk, hogy a Hamlet mondanivalóját Hamlet nélkül is tudnák képviselni a sírásók (a sírásók és nem a sírásójelenet), hogy a Szentivánéji álmóból csak a mesteremberek fontosak, vagy modernebb példát véve, Szimonov Idegen árnyékában az önmagán baktériumkísérletet végrehajtó fiatal tudós története a leglényegesebb. Nyilvánvaló, hogy ez képtelenség. Hisz a Bánk bánban is, ha Tiborc sorsa nem lenne szorosan összekapcsolva a Bánkéval, ha Bánk elhatározását nem tudná befolyásolni, vagy ha éppen ellentmondana egymásnak a kettő, akkor nem lenne olyan kiváló alkotás, mint amilyen. Márpedig a Cifra nyomorúságban ellentmond egymásnak a két elem és ez esetben nincs más hátra, mint azt venni fontolórra, mit jelent az ily világosan jelentkező ellentmondás Csiky mondanivalóját, gondolatvilágát illetően. Annál inkább ezen az úton kell haladnunk, mert a Proletárokból mutatkozó megalkuvás egyben megtöri a legélesebben bírált jellemek fejlődését (ha ügyesen elő is készíti azt az első két felvonásban) a Cifra nyomorúságban, a Szép leányokban, de részben a Buborékokban, a Mukányiban és a Nagyratertmetben ez a törés nem következik be, a jellemek egyenesen haladnak a befejezés felé.

Ilyen, a boldogító befejezés lehetőségét eleve magábanhordozó jellem — és nem társadalmi típus a Szép leányokban Jancs Máttyás vendéglős, a Buborékokban Morosán Demeter. Másfokon jelentkezik ez a kérdés a Mukányiban és a Nagyratertmetben. Itt a problémafelvetés, az összkép mond mást, mint Hegedüs elemzése.

Mennyire általános tehát a nemesi osztály, a feudalizmus bírálata? Tartalmilag a Proletárokból a legmélyebb. Bírálatainak fő tárgya az élıdség, és ebből folyó embertelenség. E jellemvonások kifejező, erőteljes életteli alakokban, éles, világos

könlfliktusokban jelennek meg. Érvényességük azonban közvetlenül csak a deklaszálakra vonatkozik. Ők a főszereplők. A „birtokon belüli” nemesség, a valóban uralkodó osztály képviselői, mellékalakok. Bennük a léhaság, felületesség, léhűtőség képét rajzolja meg Csiky. Mégis ez a darab adja a legélesebb képet a nemességről, mert a leg-súlyosabb bírálat a főalakokról szól, és azoktól sem társadalmilag, sem állásfoglalásuk ellentétével nincsenek elhatárolva a többiek. Így ezek is részesei a főalakok bűnének. Kiegészítik az így megadott képet a nem a nemességhez tartozó mellékalakok is. Így ad a Proletárok átfogó társadalombírálatot. (Sajnos csak az első két felvonásban.) A Proletárok nemesi mellékalakjaihoz esatlakoznak a Buborékok főszereplői. A darab bírálatának célpontja az eszelen költekezés, tunya könnyelműség, a hozományvadászat, vagy közös jellemvonásuknál összefogva: a nemesség emberi felelıtlensége önmagával, saját osztályával szemben. Ezért bírálja Csiky a Buborékokban Solmayt is. Ugyanerről az oldalról bírálja a nemességet — közelebbről a gentryt, Az Atlasz-családban, a Sisypus munkájában, a Divatképben és A jó Fülöpben is. A Mukányi alakjai és eszeleménye a nagyravágyást, híu korlátolttságot bírálja. Közeli ehhez A nagyratertmet mondanivalója, melynek éle a híuság, korlátolttság és hatalomvágy ellen irányul. Ehhez járul a Mukányiban jobban, a Buborékokban kevésbé bizonyított hivatali korrupció. A bírálat tehát nem érinti a nemesség alapvető élıdségét, alapvető osztálykonfliktusát, a parasztkon, dolgozókon való élısködést. (Sőt, még a parasztlak szimpátiával rajzolt képe sem jelenik meg Csiky egész munkássága során.) Ennek az alapnak híjján a bírálat nem tudja elmélyíteni a nemesség rothadását annak teljes valóságáig, s ennek következtében marad ki az államapparátusnak nemcsak egyedi megvásárlási lehetősége, de annak osztályfüggősége. Beszél Csiky a parlament tehetettségéről (Buborékok), de nem alapvető hibájáról. A nemesség osztályélıdségéből, kizsákmányolásából, embertelenségéből fakadó leg-súlyosabb vádak hiányának és ha más súlyosakat vet föl, a nemesi élıítéletekből fakadó embertelenséget, romlottságot, mely más osztályt, réteget is sújt (például a Stomfay-családban, A Zokoli uraság két leányában), akkor a eszelemény eleve a kiegyezés útján halad előre, oda fut be.

Természetesen az így adott bírálat sem kevés, és helyenként igen mélyen vágott bele az 1880-as évek hibáiba, bűnéibe. Kiemelkedő eredmény ez a maga korában. Nem elég következetes azonban. Jelenséggént tűnik fel és nem a nemesség szerves lénye-

geként. Vannak Csiky ábrázolásában evvel ellentmondó alakjai, személyei is a nemesi osztálynak. Hegedüs Géza azt mondja erre: kivételek, akiket Csiky is kivételeknek mutat be. Ezt az állítást azonban nem tudja alátámasztani, legfeljebb azzal, hogy ha ma elolvassuk a műveket, azt kell megállapítanunk egyik-másik ilyen alakról: lehet, hogy volt, de ez nem tipikus. Nagyon kérdéses azonban, hogy ez Csiky tudatában is így lett volna és még kérdésesebb, hogy nézői, olvasói is ilyen szemlélettel nézték volna a darabokat, olvasták volna a regényeket. Sokkal valószínűbb, hogy a dramaturgia eszközeivel támogatott alakok a típus igényével léptek fel és ennek megfelelő hatást értek el.

A nemesi osztálynak ezek a „kivételei” ugyanis épp azt ítélik el, amit a másik képvisel. A Mukányiban és A nagyatermettben Mukányi, ill. Philibert felesége, leánya, más közeli ismerősei és az utóbbi darabban, maga a királyné. A Szépleányokban a már említett kocsmáros oly annyira szembenáll a darab hősnőinek ellenfeleivel, hogy képes teljesen megfordítani sorsukat. A Buborékokban ezt a józanabb álláspontot képviseli — igaz, elég erélytelenül — Solmay kisebbik leánya, Rábay, a vő, és ebbe az irányba fordul a nagyobbik leány, Szerafin, és a fiú, Róbert. Végül is a családból a mama és a nagyobbik fiú képviseli a kárhoztatott hibákat. De van erre példa más darabokban is. A Stomfay-családban a hibát elkövető főszereplővel szemben épp annak nővére, a báróné képviseli a helyes álláspontot. Sőt képes az eseményeket a maga oldalára fordítani. Az Atlasz-családban Atlasz Sándor és Boglár Klára állanak szemben a megbírált jelenségekkel. (Hegedüs Géza az ő alakjukat gyökeresen másképp értékeli könyvében és erről még beszélni is kell.) Végül itt kell rámutatni arra, hogy A nagyatermett egész problémafelvetése eleve kizárja a teljes nemesség, az egész nemesi társadalom bírálatát, fejlődésképtelenségének szükség-szerű elpusztulásának kimutatását, hisz a helyes álláspontot képviselő többsége nemes, főnemes, sőt a kiráivi ház tagja: Albert herceg, Philibert felesége, leánya, Santa-Rosa stb., és mint már említettük, a királyné. Maga az egész fordulat sem több, mint — erre Hegedüs Géza is rámutat — az abszolút monarchiának főnemességvezette alkotmányos monarchiával való felcserélése. És ha ezt látjuk, akkor nyilvánvaló, hogy a kancellár és a király karikatürisztikus jellemzése nem „a” feudális uralkodás bírálat.

Mond tehát Csiky bírálatot a nemesi osztályról, de az igen erősen korlátozott, feltételes, főképp önmagával szemben káros voltát mutatja be. Magyarazza ezt, az az álláspont,

amelyről Csiky bírál. Hegedüs, mint láttuk, a polgárság szemszögéből bírálónak mondja őt. Álláspontjának főbizonyítéka az, hogy az általa megrajzolt, következetesen pozitív cselekvő alakok a magyar polgári fejlődés képviselői, sőt ott vannak azok a dramaturgiai funkciójukban végeredményben pozitív szereplők, és egyes megbíráltak között is. Ez kétségtelen. Csiky foglalkozott a magyar polgári fejlődés jelenségeivel, egyes alakokon keresztül nyilatkozott ezekben a kérdésekben. Bemutatja a kapitalizmus fokozódó jelentőségét olyan, a döntő, sorsátalakító erőt képviselő szereplőkön keresztül, mint Timót a Proletárokból, a kocsmáros a Szép leányokban, Morosán Demeter a Buborékokban és nem utolsósorban Bárdi Gábor, a vasember. Nem áll ki azonban Csiky egyértelműen mellettük, és főképp nem csak mellettük. Nemcsak azért nem áll mellettük teljes következetességgel, mert látja a kapitalista fejlődés szükségszerű káros következményeit. Ennek a véleményének ad kifejezést az uzsorások több színdarabban megjelenő alakjaiban. a kapitalizmus elembertelenítő hatását ábrázolja Bárdi Gáborban és más megfogalmazásban Páldi Klárában, a Sisyphus munkája hősnőjében is. elítéli ugyanakkor azokat a kapitalistákat, akik dörgölődznek. (Timót Pál, Góth Máttyás, a Jó Fülöpben, és majdnem a teljes Atlasz-család.) Korántsem ítéli el azonban a születő magyar kapitalizmus és a lényegileg még uralkodó nemesség valamennyi kapcsolatát, összefonódását Így helyesli például Morosán Tamás házasságát Solmay leányával. Sőt azt is, hogy Morosán támogatja az egész Solmay családot életük további megalapozásában. Ugyancsak a családai összefonódást helyesli végsőfokon a Cecil házassága; mintegy ellenpróbaként a következetesen végigvitte nemes-polgári szembenállás eredményezi a Vasember tragédiáját.

S ha most azt keressük, milyen erkölcsi elvek alapján, milyen megfontolások alapján jut ehhez az állásfoglaláshoz Csiky, akkor át kell tekintenünk azoknak a személyeknek a sorát, akik mellett Csiky együttérzéssel, erkölcsi megfontolás alapján állást foglalt. A már említett Csiky által pozitívan értékelt, polgárokon, kapitalistákon kívül egy rendkívül népes csoport kerül szemünk elé. Saját munkájukból élnek, vagy akarnak megélni, maguk tudnak, vagy akarnak csinálni önálló embert magukból és ehhez mérten rendezik be életüket, ehhez szabják erkölcsi elveiket. Ide tartozik a Szép leányok Terkája, szobafestője, Bálnai Gusztáv, Eszter és Csoma bácsi a Cifra nyomorúságból, Darvas Károly a Proletárokból, Rábay a Buborékokból, Keresztes Ágnes a Stomfay-családból, Janka a Sisyphus munkájából, és így tovább. S ha ezt a jellem-

vonást vesszük szemügyre munkát végezní, hasznos tagja lenni a társadalomnak, aki okosan, okkal-móddal rendezi be az életét, akkor fel kel ismernünk, hogy épp ez az a vonás, amelyet kedvezően ítél meg a polgárság képviselőiben és azokban a nemesekben, akiket együttérzéssel, helyesléssel rajzol. Gondoljunk csak ismét Morosán Demeterre, a Szép leányok kocsmárosára. Ezt helyesli Bárdi Gáborban, ezt Páldy Klára, Atlasz Sándor magatartásában. És ezzel már a nemesek között vagyunk. Idetartozik a már említett Rábay és Boglár Klára is.

De hiszen Hegedűs egészen másként, más osztálynézetűnek rajzolja meg Atlasz Sándor és Boglár Klára alakját. Ezt mondja róluk: „Sándor az egyetlen a családból, aki nem az idejét mult feudális világhoz akar hasonlítani. Okos gazdaember, aki tőkés befektetéssel akarja fejleszteni a vagyont.” (100. old.) „... Sándor .. vágyai merőben különböznek családja vágyaitól, szembefordul rokonságával. Nemcsak szerelme miatt tud szakítani multjával, hanem éppen azért szerethetett meg plebejus-leányt, mert idegen tőle az az úri és uralmat majmoló szemlélet, melyet környezete rá akar kényszeríteni... Ő azonban képzett mezőgazdász, tehát ismeretei és életformája is különbözik amazokétól s nem terheli az a feudális örökség, ami az arisztokratákat. Ő jól tudja, hogy apja nem a földbirtokból szerezte a vagyonát, hanem vagyonából a földbirtokot. Sándor ezt a földbirtokot nem feudális, hanem kapitalista módon szeretné továbbfejleszteni, de rokonságának részben feudális elmaradottsága (a grófi sógor), részben arisztokratákért rajongó sznobosága (felszínes bátyja) elherdálja a vagyont, mielőtt alapja lehetne a további gazdagodásnak Sándor haladó polgár, tehát a nyolcvanas évek pozitív alakja. Akkor még a polgár is a saját dolgozó életében ismeri fel az értékes tevékenységet. Az örökölt rang, a címer mit sem jelent számára. Klára éppen hozzávaló élet-társ. Klára apja kissé külön figura, de jellemzően kispolgári értelmiség. Ez a kör teljességében idegen az uraktól is, az úrnámoktól is.” (101. old.). Hangsúlyozza Hegedűs Géza Boglár Klára és családja plebejus voltát másutt is. „... a család ... szegényi a plebejus atyafiságot...” (100. old.)

Az így megrajzolt kép lényegében nem felel meg a valóságnak. Atlasz Sándor kapitalista igényű és irányú földbirtokfejlesztési tervéről mindössze annyi szó van a regényben, hogy az első oldalakon apja és anvía vagy gőzekével, vagy négyesfogattal akarják meglepni születésnapjára. „... amaz a szenvédélyes gazdának szerzett volna örömet; ez hízelgett volna fényűzési hajlamának, mely, mint igazi magyar földesúrhoz illik, eddig csupán lovakban, sallangos szerszá-

mokban, parádés kocsisokban s több ilyfélben összpontosult...” (Csiky Gergely: Az Atlasz család. Budapest, 1904. 3. oldal.) Végül megveszik mind a kettőt. Gőzekéről többet szó sincs, gazdasági kérdésekről, hogy házassága után (a plebejus leánnyal) elhanyagolja a gazdálkodást. Szélesebb azonban jellemzése a négyesfogattal vonalán. „— Sándor fiunk a legjobb gazda a megyében és úgy tud lovagolni, vadászni és virtuskodni, hogy a született urak is megcsodálják” (u. ott, 8. oldal.) — mondja róla apja és Sándor egyáltalán nem cáfol rá erre a jellemzésre. Apja fél tőle, hogy megtudja, ő még mindig kiskereskedelmi üzletekkel foglalkozik. (12—13. oldal.) Együtt búszke szüleiével, a nagypréposttal és egy kanonokkal való kapcsolatára. Semmi kivétlnivalót nem talál szülei úrmajmolásán, de még testvéreien sem, míg Boglár Klárával meg nem ismerkedik. Ekkor változtat csak addigi életideálján és módján. Mi volt ez? Így jellemzi Csiky: „Igazi ripők falusi gavallér volt, mint szomszédjai, kikkel gyermekkorától együtt nevelkedett, együtt önkényeskedett, együtt mulatott, együtt érzett és gondolkodott. Nem volt köztük semmi különbség, s legalább az ő példája azt bizonyította, hogy az ember fejlődése nem fajától, nem veleszületett faji tulajdonságaitól, hanem környezetétől függ.” (U. ott 66—68. old.) Ezek a szomszédok nem valami plebejusok voltak, hiszen Sándor „egyévi önkényessége Debreczenben épen négyezer forintjába került az apjának”. (U. ott 66. old.) Modora „hetyke, betyáros”, a nőkel szemben „kurta gavalléros” (u. ott 55—56. oldal). Világos, hogy ez az akkori falusi gentry és nem az akkori polgár jellemképe. Vágyai családjával nem abban különböznek, hogy ő szembefordulna a család nemesekhez való idomulásával, legfeljebb annak parlagibb válfaját képviseli. Sőt az arisztokrata modortól sem zárkózik el, mikor azt felesége oltogatja belé. „Sándor elég vidáman velette magát alá a második nevelésnek s néha maga nevetett legjobban saját ügyetlenségein.” (U. ott 171. old.) Ellentéte családjá többi tagjaival az, hogy azok gazdag feleséget akarnak szerezni számára, ő pedig szegény leányt, Boglár Kálmán leányát szereti. Kicsoda hát Boglár Klára? Miért plebejus a családja? Olvassuk el róluk azt a jellemzést, amelyet Atlasz Samu kap egyik megbízottjától: „Boglár Kálmán bizonyos főúri körökben meglehetősen ismert alak... Majd egyik, majd másik mágnás kastélyának vendége, hol különféle módokon teszi hasznossá magát. Lovakat trainiroz, vadászkutvákat dreszíroz, hajtóvadászokat rendez stb. Képeket fest, de csak templomok számára, mert a főpapságnak különös kegyeltje és a sok szent kép festése által szigorú egyházi néze-

teket öltött magára; azért a mágnások közül is csak a legkonzervatívabb és legvallásosabb családok kastélyaiban szokott élőködni. Azt beszélnek, hogy törvénytelen fia a több évvel ezelőtt elhunyt öreg Dengeleghy grófnak, a ki híres volt rendíthetetlen egyházi érzelméről és szigorú vallásosságáról. Az öreg gróf természetesen soha sem vallotta magának a gyermeket, ki élő czáfolata lett volna feddhetetlen hírnevének, hanem titokban gondoskodott neveléséről egy hű gazdasztije, Boglár Kelemen által, ki a gyermeket, földesura iránt való tekintetből magának fogadta, saját nevét adta neki és a saját fiával, Mihállyal neveltette, mely utóbbi később a papi rendbe lépett, s jelenleg, mint tudom, lelkész a nagyságod uradalmában. ... A beavatott körökben nyílt titok Boglár Kálmán származása, s a rokon érzelmű mágnások és főpapok éppen ezért az öreg Dengeleghy halála után sem ejtették el s mindenféle módon gondoskodtak existenciájáról. De nyugtalan vérű ember lévén s kiváló hajlammal bírván az uraskodásra, semmi hivatalban sem tudott megmaradni s végre is arra az életmódra jutott, melyet főlebb részleteztem. Meg is nősült, elvette egy másik főúrnak szintén törvénytelen leányát, ki azonban csakhamar meghalt, miután életet adott egy leánynak. Ezt a leányt Boglár Kálmán serdülő kora óta mindenhová magával hordozza kalandos életpályáján. Nem lehet tagadni, hogy mind apai, mind anyai ágon, ha nem is egyenes úton, de mégis mágnás vér folyik e leány ereiben, s a mint mondják, ez meg is látszik külsején, viseletén, gondolkodásmódján és szokásain." (U. ott 102—104. old.) És Boglár Klára tetteivel sem cáfolt rá erre a jellemzésre. „Szegény leány nagyúri passziókkal..." (u. ott 65. old.) állapítja meg róla Atlasz Samu. Kitűnően lovagol, arisztokratikusan társalog Sándorral, és mint már szó volt róla, az előkelő társaság modorára tanítja férjét. (V. ö.: 56., 64., 65., 170—171. stb. old.) Nyilvánvaló tehát, hogy mind Atlasz Sándor, mind Boglár Klára a nemesség képviselői, akiket Csiky semmivel sem szakít el jobban ettől az osztálytól, mint az oly élesen megbírált Zátonyi Bencét, Bankó Bénit, stb. (Hegedüs Géának ilyen átfestései több helyen előfordulnak. Csak két példa: A nagyraemertben megjelenik egy pap. „... ez a pap egyébre sem gondol, mint hogy vajjon lesz-e püspök belőle..." írja Hegedüs Géza (i. m. 105. old.). A darabban a püspökség motívuma egyetlen egyszer fordul elő, amikor Philibert egy jó szolgálatért majdra felajánlja neki. Persze örömmel fogadja. Máskor sehol. „A század második felében, sőt talán egész Móricz Zsigmondig, alig van még egy magyar epikus vagy drámai irodalmi mű, amely

annyira gyűlöletessé tudná tenni az ország akkori urait, mint a Buborékok." (U. ott 79. old.) Ki is válik gyűlöletessé ebben a darabban? Solmayné, nagyobbik fia és egykét epizódfigura. A főalakok többsége és több epizód szereplő elnyeri a közönség szimpátiáját legkésőbb a harmadik felvonásban. Vagy feladják előbbi hibás álláspontjukat, — mint erről már volt szó — vagy nem is képviselték soha. Igaz, ez áthangolások többsége az egész műben csak kis kérdésekre vonatkozik. A döntő eltérések a kép alapelőfogásában vannak.)

Ha most visszatérünk a Csikynek szimpatikus jellemek közös erkölcsi arculatához, akkor meg kell állapítanunk azt, hogy ebben az elvben erős a polgári vonás, a puritanizmus, a praktikusság, de közös ez a patriarchális nemesi gondolkodásmóddal is. Az a magatartás ez, amely Csiky korában főképp a vidéki emberek, nemesek és polgárok körében volt megtalálható. Ezért láthatjuk azt, hogy Timót, Morosán Demeter, Mádi Simon (Cifra nyomorúság), Páldy Klára, Atlasz Sándor vidékiek, és oda vonul vissza a Stomfay-család is a megtérés útján. Persze vidékre is elhat az úrhatnámosság, a léhaság, nagyozás (Mukányi, A jó Fülöp, stb.), de ennek forrása és gyökere a főváros, ahol ez már az alsóbb rétegekben is terjed. (Szép leányok, Proletárok). Darvas Károly is társadalomellenes kifakadásáiban elsősorban a fővárosról beszél, onnan akar eltávolozni, attól undorodott meg. Ha még e polgárt és nemest összefogó képhez hozzávesszük, hogy az „általában" jónak, ember szeretőnek, igaz érzésűnek megrajzolt alakok között még gazdagabban vannak nemesek: Mukányi és Philibert kamarás családja, a „Stomfay-család" bárónéja, Szentgály Edit (Vasember), stb., akkor világos, hogy itt liberális erkölcsi általánosítással, liberális társadalmi állásfoglalással állunk szemben. Így mondja ezt el általánosságban Hegedüs Géza is (110. old.), azonban ennek egyes művenkénti ellemzését, megmutatását elmulasztja. Ezért igyekezett ez a bírálat elsősorban azokkal a művekkel foglalkozni, azokból kiemelni a liberális vonásokat, amelyeknél azt Hegedüs Géza elmulasztja, vagy jelentéktelenné tünteti fel. S ha most újból végigtekintünk Csiky munkáin, akkor azt kell mondanunk, hogy Csiky bírál, de abban minduntalan megalkuszik. Akár úgy, hogy a megbírálandó jelenséget a felületen választja ki, még ha többet is fog össze (Mukányi), még ha mégoly ötletes is (A nagyraemertt); akár úgy, hogy a jellemfejtés megfőréseivel az indítással ellenkező kibontakozást szerkeszt. Akár úgy, hogy magát a bírálat tárgyát és érvényességi körét (az osztályon belül) csökkentti, akár úgy, hogy a bírálatot dramaturgiailag hát-

térben helyezi el és így a főalakok sorsával részben másról beszél, részben széles hátsó kaput hagy nyitva a vádolt társadalmi osztálynak, s a jelenséget elszakítja osztályalapjától.

Ehhez Csikynek határozott elmélete van. Így ír Dramaturgiájában: „A drámairónak kora eszméit és alakját kell ugyan színre vinnie, de ezt ne mint az uralkodó ízlés rabszolgája, hanem mint vezetője és kormányzója tegye, és korának festésében ne maradjon a külső vonásoknál, melyek változnak, elmúlnak és érdeketlené válnak, hanem a korszak külső vonásai alatt igyekezzék feltüntetni a benső embert, az örök emberit, vagyis az emberi természetnek azon vonásait, melyek soha sem változnak.“ (i. m. I. rész. 53. old.) Ez első percben helyesnek, igényesnek tűnhető állásfoglalás velejében hamis vágányon van. Lényegében a kor vonásainak tanulmányozása, jelenségeinek mély megértése ellen szól. Az „örök emberi“ vonások keresése a mult felé fordítja, hisz a polgárban is azokat a vonásokat keresi, amelyek a nemességben is megvoltak, vagy megvannak és nem azt az újat, amit az új társadalmi osztály kialakít, az új típus felszínrehoz. Mennyire összevág ezzel az állásfoglalással Csiky erkölcsi ideáljának osztályokfelettsége.

Csiky Dramaturgiája, elméleti munkássága más tekintetben is sok tanulságot rejt magában. Kulcsot találhatunk itt munkásságának nem egy vonásához, jobb megértéséhez. Hegedüs Géza komoly hibát követett el, amikor teljesen elhanyagolta a Dramaturgia tanulságainak felhasználását. Rámutatna arra, hogy Csiky korlátainak egy részét esztétikai nézeteiben is meg kell látnunk, amelyek lényegében liberális állásfoglalására vezethetők vissza, annak esztétikai kifejezői, de közvetlen összefüggésben vannak munkáival és közvetlenül hatottak azokra. Hatottak pozitív irányban is. Vigjátékelméletének az a része, amely a jellemvígjáték hősenek kötelezővé teszi a hibáikban való kitartást, hozzásegítette, hogy a Mukányi és a Buborékok két főalakjának bírálata következetes maradjon. Tragédiaelmélete is segített a Vasember osztálykonfliktusának megtalálásában. — Ennek további kifejtése azonban már messze túlzottna e bírálat keretein. Csak még egy kérdést. Csiky fontosnak tartotta a formát. Küzdött vele. Erre vall például a Sisyphus munkája, amelynek talán Csiky egész munkásságában legjobban megtalált konfliktusa, kifejtése, végső képe van, de amely formailag rendkívül egyenetlen, sok helyen csak riport, dokumentum. És ennek kapcsán fel kell vetnünk, mennyire volt előnyös Csiky fejlődésére a francia drámatechnika példá-

jának követése? Hegedüs Géza ezt egyértelműen előnyösnek tartja. (40—49. old.) Pedig ő is látja, a „nagy jelenetről“ írt rendkívül szellemes és gondolatébresztő fejtegetései során meg is fogalmazza, hogy „az új drámában nem a megoldás volt a fontos, hanem a problémafelvetés“, „a kritika csak a nagy-jelenetig tart, tíz perc szünet után kezdődik az opportunizmus“. (Hegedüs Géza i. m. 45. old.) Vajjon az ilyen oportunista példa nem segítette-e elő Csiky drámáinak opportunizmusát? Csiky nem ismert jobb példát e korban, az orosz kritikai realista drámát bizonyítva nem. Dramaturgiájában semmit sem ír az orosz drámairódomról. Az elkövetkezendő kutatás dolga megvilágítani az esztétikai nézetek szerepét Csiky pályafutásában.

E pályafutás irányának meghatározása, az egyes alkotások korlátainak valóban számbavételével más, mint amit Hegedüs Géza ad. „Egészben véve... továbbfejlesztést kell tudomásul vennünk. Ha a csúcsoakat nézzük, azok egyre magasabbak lesznek, ha közben újabb völgyek és szakadékok következnek is.“ (I. m. 111. old.) Nem — mint erre már Mikszáth is rámutatott — a Proletárok volt Csiky legmélyebb alkotása. (Bevezetés az Atlasz család idézett kiadásához.) Valóban a Proletárokból is megalkuszik, de csak a végén. A Cifra nyomorúságban elszakítja a bírálatot a főcselekménytől, a Szép leányok és a Buborékok, újból és újból kiutat teremt a hibákból. A Mukányi a hibák kisebbjeit válogatja. A nagyraemelt már eleve megalkuszik. Vannak Csiky művének kiváló részei, nagy fellobbanásai (Spartacus, Vasember részei stb.), de a Proletárok bírálatának mélységét és átfogó erejét nem éri el újból. És ezért nem csatlakozhatunk Hegedüs Gézához olyan megfogalmazásaihoz, amelyek Csiky Jókai és Mikszáth mellé, sőt bizonyos értelemben Mikszáth elé kívánják helyezni. (V. ö. 92., 97., 99., 91., 79. old.) Kisebb náluk nemcsak írói tudásának, tehetségének mértékét nézve, de világszemléletének alaposságát, mélységét tekintve is.

Ami a magyar drámairódomban elfoglalt helyét illeti, Hegedüs Géza itt azt a hiányt hagyja, hogy nem tisztázza a „társadalmi dráma“ megjelölés tartalmát, azonosítja azt a kritikai realista drámával és így a kritikai realista drámát csak a nemesség 1867 utáni bírálatára, a kapitalizmus jelenségeivel kapcsolatos állásfoglalásra korlátozza. Holott nyilvánvaló kritikai realizmus volt korábban is, 1849 előtt is és ennek megvoltak a drámairódomban a maga megjelenési formái. Vajjon a nemességnek, a feudalizmusnak csak a liberális erkölcs, az erkölcsi eszmény oldaláról mondott bírálata

lenne kritikai realista, és az, amely a nemesség 1848 előtti forrongásának hangján, néha a nép hangján vet fel kérdéseket, szükségképpen kívül kell maradnia ezen? Nem helyesebb lenne, ha mind Csiky korlátait, mind az 1848 előtti eredményeket jobban figyelembe véve, Csikyt csak — és ez nem kevés — a magyar kritikai realista dráma kiemelkedő alakjának nevezniök?

A bírálóat élesen szóló hozzá Csiky értékelésének nyílt kérdéséhez. Még a kritikákban szokásos módon azt sem tette meg, hogy előrebocsássa a megdicsérendőket. Pedig ez van Hegedüs Géza könyvében nem is kis számmal. Sőt olyan gazdag fantáziájú részletelemzéssel, fejtegetéssel találkozunk, amelyek élvezetet okozóan jók, helyesek, találóak. Az erények azonban elsősorban abban állanak, hogy Hegedüs Géza elsőként nyúlt hozzá Csiky értékeléséhez, és komoly figyelmet tudott kelteni tárgya, kitűzött célja iránt. Ebből fakadnak további erényei, amelyek elsősorban a népszerű ismertetésé. Rendkívül szemléletes, láttató

erejű bevezetésétől, világos összefoglalásáig érdekes, figyelmet megragadó, színes és mindvégig teljesen leköt. Szenvedélyesen foglal állást Csiky értékei mellett és az egyes művek ismertetési azok közeli, alapos megismerésére ösztönzik az olvasót. Kétségtelen, hogy ezek az ismertetések kiváló útmutatást adhatnak azoknak a dramaturgoknak, akik drámairodalmunk multját kutatják és azt mai színpadra kívánják átültetni. A rendezők, színészek sokat tanulhatnak, hogyan fogják meg, milyen irányban fejlesszék az egyes alakokat, szerepeket. Vigyázzunk azonban! A kereső gyakran úgy járhat, hogy a kézbevert, esetleg megnézett mű alatta marad a Hegedüs Géza adta csábító ismertetésnek. Az így keletkezett csalódás sokat árthat. Épp e ponton vetődik fel az, amiért a bírálóat éles volt. Ha nem a valóságot mutatjuk meg, bár a legmegragadóbb formában tesszük azt, ártunk vele.

A helyes kép kialakításához kívánt vita-álláspontjának kifejtésével hozzájárulni, ez a bírálóat.

Debreczeni Ferenc

MAKKAI LÁSZLÓ: MAGYAR PURITÁNUSOK HARCA A FEUDALIZMUS ELLEN

Bp. 1952. Akadémiai Kiadó, 190. l.

Makkai László könyve megérdemli, hogy felfigyeljünk rá. XVI—XVII. századi történelmünkön végigvonulnak a polgári átalakulásért, helyesebben ennek előfeltételeinek megteremtéséért vívott harcok. Az általános európai fejlődésnek megfelelően ezek a mozgalmak szinte mind vallásos formában jelentkeznek. Megismerésük, társadalmuk feltárása igen bonyolult feladat. A fejlődés egyes szakaszain a legkülönbözőbb társadalmi osztályok játszhatnak szerepet bennük. Az antifeudális küzdelmek állandóan igen szoros kapcsolatban vannak a nemzeti függetlenségi harcral, mely ismét két fronton, a német és a török ellen folyik egyszerre. Ráadásul az egyes osztályok érdekei a kor ideológiájában, a vallásos forma igen bonyolult áttételein keresztül tükröződnek. Makkai könyve először kísérel meg irodalmunkban ennek a kornak egyik jelentős,

vallásos, antifeudális mozgalmát marxista módon ábrázolni. Sok tekintetben úttörő munkájának eredményei és fogyatékságai számos olyan problémát vetnek fel, amelyeknek megoldása egész XVI—XVII. századi történelmünk megértése szempontjából nélkülözhetetlen. Engels szerint: „Az európai polgárság harca a feudalizmus ellen három nagy döntő ütközetben csúcsosodott ki. Az első az volt, amit németországi reformációnak nevezünk... A polgárság második nagy felkelése a kálvinizmusban készen kapta a maga harci elméletét. Ez a felkelés Angliában játszódott le... A nagy francia forradalom a burzsoázia harmadik felkelése volt.”¹

A magyar antifeudális mozgalmak is részben ezzel a három nagy európai mozgalommal párhuzamosan bontakoztak ki, természetesen a hazai fejlődés különleges saját

¹ Engels: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig*. Bevezetés az angol kiadáshoz. Marx-Engels: *Válogatott Művek*. II. 98—102.